

ІСТОРИЧНА НАУКА, ДУМКА ТА ОСВІТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918 роки)

Метою цієї статті є дослідження стану історичної освіти, думки та науки на півдні сучасної Української держави (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна республіка Крим) в умовах Першої світової війни. Маємо два найголовніших завдання, тісно пов'язаних між собою: реконструкція основних рис історіографічного процесу та визначення впливу війни на стан інфраструктури історичних студій, повсякдення, свідомість тогочасних істориків і структур історичного профілю. Окрім суто джерелознавчих моментів, друге з цих завдань ускладнюється специфікою 1917–1918 рр., коли війна фактично злилася з загальним потоком внутрішнього громадянського та міжнаціонального протистояння, Російською та Українською революціями, і навіть вийшла на перший план у свідомості населення і, зокрема, істориків. На цю ситуацію навіть не суттєво вплинув такий значний факт як те, що з початку 1918 р. Велика війна зрештою безпосередньо докотилася до теренів Південної України у вигляді австро-угорських та німецьких військ (до того часу місцеві мешканці «подивилися» в обличчя війни лише декілька разів під час незначних обстрілів міста з моря). Тому головним чином, у статті йдеться про події кінця 1914 – початку 1917 рр., а висвітлення періоду 1917–1918 рр. обмежено кількома епізодами, головним чином у площині осмислення чотирьох років війни кількома південно-українськими істориками.

Історіографічною базою нашої статті є лише окремі фрагменти праць про тогочасних істориків, установи і товариства¹. Не у всіх з них зазначено вплив війни на життя істориків,

існування їх об'єднань чи установ, хоча ще М. Слабченко по гарячих слідах вперше на одеському матеріалі намагався лапідарно пов'язати війну та наукове життя². Основною джерельною базою статті є матеріали особового та інституційного походження. Серед перших найвагомніше значення мали епістолярія, наративи, спогади, других – звіти. Окрім оприлюднених, ми спиралися на документи з фондів Державного архіву Одеської області, Державного архіву Автономної республіки Крим та декількох архівних установ Російської федерації. Використано також унікальні спогади В. Лазурського з архіву його нащадків.

Для більшості інтелігенції Російської імперії (як, втім, і західноєвропейської) початок війни не був великою несподіванкою, щоправда, мало хто тоді передбачав її всесвітній та затяжний характер. Серед південноукраїнських істориків в ролі провидця ще у 1902 році виступив одесит О. Маркевич, якому не судилося побачити сповнення свого передбачення, адже він помер через рік³. Друг О. Маркевича професор І. Линниченко згадував, що напередодні 1914 р. він та його колеги не очікували початку війни⁴.

Хоча війна не призвела до тектонічних змін в історіографічному процесі на півдні України, як то ліквідації вище зазначених закладів та установ, їх евакуації тощо, вона негайно суттєво вплинула на долю окремих істориків та інституцій. Колективний стан мешканців найбільшого південноукраїнського міста Одеси найвиразніше розкрив історик літератури, приват-доцент НУ та ОВЖК В. Лазурський: «Наступили годы, когда, главной мыслью, главной тревогой всех нас была война, разраставшаяся до ужасных размеров. В Одессе, далеко отстоящей от военных действий, жизнь как-будто бы текла по старому руслу, но все утром жадно хватались за газеты, в ожидании каких-нибудь решительных перемен, а после обеда прислушивались из окон, не бугут ли разносчики с вечерними телеграммами. Почти не было семьи, у которой родной или близкий человек не участвовал бы в войне. Все или ждали письма с фронта, или готовили кого-нибудь к отправке, или жадно спрашивали приезжего во время короткой побывки. Во всех

домах без исключения основной темой для разговора была война»⁵.

Першими найсильніше відчували на собі початок війни дві групи істориків: затримані початком війни за кордоном та мобілізовані у діючу армію. Серед перших опинився В. Лазурський та його друг, професор кафедри руської історії НУ та ОВЖК І. Линниченко. Вже під час перебування у Лондоні В. Лазурський відчув, як і під час російсько-японської війни, сплеск патріотичного настрою, який він реалізував під час суперечки з німкенями про роль Німеччини та Росії в історії слов'янських народів. До Одеси йому довелося повертатися звивистим шляхом через Скандинавію. І. Линниченко подолав шлях з Варшави, звідки він, за його словами, вирвався завдяки «чарівній випадковості». Він був змушений простояти 40 годин усю дорогу від Варшави до Києва у вагоні разом зі 100 пасажирами, тільки іноді присідаючи в коридорі⁶.

У зворотному напрямку були змушені рухатися мобілізовані на Південно-Західний фронт представники здебільшого молодшого покоління істориків. Одеса «делегувала» на фронт діючих істориків М. Слабченка та М. Шкадишека, Крим – «обмежився» вищими чинами, переважно професійними військовими, членами-покровителями ТВАК. М. Слабченко та М. Шкадишек були поранені, нагороджені, керували солдатами. Обидва не втрачали зв'язок з колегами. У жовтні 1914 р. під час засідання ОТІС, присвяченого 75 річниці з дня його заснування, було зачитано вітальну телеграму з фронту полковника, кавалера Георгіївського хреста М. Шкадишека. Принагідно він пожертвував товариству два літографованих види православних церков Галичини.

Ще більш плідно перебування в Галичині використав М. Слабченко, який надіслав до ОБТ статтю про місцевий звичай колеганства, що була опублікована. Загалом в «Известиях» цього товариства у 1915–1916 рр було надруковано три фронтові статті українського історика, місце написання яких було визначено як «Бивак под ***», «Позиции под д. Р. на Дунайце», «Позиции на р. Щ». Вдалося також виявити одну, до цього часу невраховану історіографами, статтю історика за

підписом «Поручик Слабченко» у столичному виданні «Исторический вестник»⁷. Знаменно, що окрім суто військового досвіду, що безумовно вплинув на формування різкої, часто войовничої, вдачі М. Слабченка, на фронті він мав можливість працювати за призначенням в якості завідувача відділу штабу по збиранню військово-історичних матеріалів по 2 та 4 арміях. Напевно, саме ця обставина забезпечила йому унікальну можливість працювати у фронтових умовах.

Завдяки збереженню листів М. Слабченка до свого вчителя І. Линниченка маємо можливість не лише усвідомити особливості взаємин між учнем та вчителем, побут в умовах бойових дій, але й відчутти особливості сприйняття війни військовим та цивільним. Навіть в окопах М. Слабченко залишався істориком: мріяв про реалізацію творчих планів, збирав карикатури, цікавився мистецтвом і консультувався у свого вчителя з цього приводу. Наприкінці 1914 р. він читав для офіцерів брошури І. Линниченка «Психология борьбы» и «Письма Фридриха Великого». Налаштованого патріотично І. Линниченка, М. Слабченко запевняв у бажанні армії воювати до переможного кінця. Значно більш критичні, навіть дещо пацифістські, нотки щодо війни М. Слабченко висловив повідомляючи про свої враження від брошури І. Линниченка «Психология борьбы». На відміну від автора, який зображував моральний стан вояка під час бою у патетичних тонах, М. Слабченко, виходячи з власного досвіду, у м'якій формі заперечив І. Линниченку, мовляв, у бою вояк не пам'ятає себе, діє підсвідомо, боячись смерті⁸.

На думку сучасного історика І. Верби, Перша світова війна була одним із чинників, які розширили участь жінок в усіх сферах життя, включаючи наукове⁹. Безумовно, в останній сфері, на відміну від господарства, де жінки часто заступали на місце мобілізованих на фронт чоловіків, це явище не було таким виразним. Не може йтися про якусь «заміну» згаданих істориків-фронтовиків, проте на користь думки І. Верби свідчить входження саме в цей час у коло південноукраїнських істориків одеситок: вихованки видатного пітерського медієвіста І. Гревса К. Флоровської та професора НУ І. Линниченка Д. Атлас.

Напередодні війни К. Флоровська гостювала у батьків в Одесі і готувалася до магістерських іспитів. Однак у зв'язку з початком війни була змушена затриматись в Одесі, як виявилось, аж до 1919 р. Звідси вона емігрувала до Болгарії. У 1914–1918 рр. К. Флоровська викладала історію у середній школі, Народному університеті та ОВЖК, була обрана членом ОТС та ОБТ, опублікувала декілька статей. Ще більш помітною постаттю завдяки своїй активній діяльності в ОБТ була випускниця ОВЖК, краєзнавець, викладач історії середніх шкіл Д. Атлас. За науковим рівнем обидві поступалися Н. Полонській (згодом Полонській-Василенко), яка у вересні-листопаді 1916 р. працювала в архівах Сімферополя та Феодосії, співробітничала з А. Маркевичем та ТВАК. Загалом, ці жінки-історики не змогли скоригувати уявлення про історичну науку як «чоловіче царство».

Велика війна загострила національні протиріччя та актуалізувала національні рухи у воюючих державах, що усвідомлювали і деякі представники південноукраїнського історіографічного процесу¹⁰. Більшість південноукраїнських істориків, інтелігенції та решту населення на початку війни опанували піднесено-патріотичний настрій, часто з шовіністично-слов'янофільським відтінком. Ради професорів вищих навчальних закладів Одеси, одеські та кримські наукові товариства, акумулювали ці настрої в майже ідентичних зверненнях до імператора, наголошуючи на визвольному, захисному, справедливому характері війни для Російської імперії, закликаючи до згуртування всіх навколо престолу. Було здійснено низку патріотичних та загальногуманітарних кроків: професори ОВЖК на чолі з директором, істориком права, О. Шпаковим, вирішили перераховувати три відсотки від викладацької зарплатні на користь «Комітету допомоги борцям за Батьківщину» при Управляючому Одеською навчальною округою¹¹, професори НУ, ОВЖК, середніх шкіл, громадські діячі, зокрема, історики І. Линниченко, Є. Щепкін, С. Аваліані, С. Шелухин, впродовж жовтня–грудня 1914 р. прочитали лекції на історичну тематику з метою надання допомоги пораненим та їхнім сім'ям¹². Одеський вчитель історії та літератури В. Юшко видав двома виданнями великим накладом в Одесі збірку віршів про війну¹³.

Під час засідання ОТІС головуєчий Б. Варнеке поставив питання про доречність продовження діяльності товариства в умовах війни, але тут же підкреслив його риторичність. На його думку, яку підтримала решта присутніх, продовжуючи діяти задля збереження старовини, ОТІС продемонструє незламність духу, створить підґрунтя для післявоєнного поступу¹⁴. Подібні патріотичні заяви лунали під час засідань товариств і пізніше.

Один з найпопулярніших одеських істориків та громадських діячів С. Аваліані безпосередньо відчув не святковий суспільні настрої на самому початку війни. В якості завідуючого народною аудиторією на Слобідці-Романівці йому довелося вгамувати натиск натовпу жінок, які намагалися увірватися в аудиторію збентежені чутками про розміщення там поранених¹⁵. Тим не менш, у газетних статтях він підкреслював національну єдність, захисний характер війни для Росії, що, мовляв, виступала за мирну культуру проти авантюристів¹⁶. Він намагався зобразити мобілізаційне напруження народу перед викликами воєнного часу: «в переживаемое время трудно оставаться самим собою, со своими мыслями, обычные занятия и интересы потеряли смысл, свое значение. Хочется в толпу. Едино тело, а главное душа»¹⁷. За спогадами А. Маркевича, «война захватила все духовное существо» феоодосійського історика Л. Коллі, який «восторгался подвигами наших войск, его мучили перипетии войны»¹⁸.

Як особливо знакова подія була сприйнята звістка про окупацію Російською імперією Галичини та Північної Буковини. Найвичерпніше свої погляди на «галицьке питання» професор висловив 31 серпня 1914 р. під час публічної лекції «Історичне минуле Галицької Русі та міста Львову», що він прочитав у великій фізичній аудиторії НУ перед близько двома сотнями осіб¹⁹. Лектор зазначив, що заняття російськими військами Львову має не тільки стратегічне, але й військово-політичне значення, адже тим самим завершився період об'єднання Русі, що розпочався у XII ст. І. Линниченко продемонстрував, що незважаючи на політичну приналежність до Австрії, у Галичині та Львові не вмирала руська культура. Він критикував сучасний лад Австрії, що демонструє релігійну толерантність тільки на папері.

Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію у Галичині, лектор доводив, що всі руські партії відстоюють національні права, збереження руської фізіономії народу, однак вони пропонують різні шляхи досягнення цієї мети. Більш врівноважені та літні люди, переважно духовенство наполягають на спільному руському походженні Галицьких руських, хочуть приєднатися до Росії. Інші, більш молоді та самовпевнені – прагнуть не примикати, а створювати, вступають у небезпечні компроміси. Неосвічений та полонізований народ, зазначав І. Линниченко, думає лише про землю, яка до цього часу перебуває у руках поміщиків²⁰. І. Линниченко планував повторити свою лекцію у Києві, Немирові та Сімферополі²¹. У бібліографічному товаристві І. Линниченко прочитав 11 жовтня 1914 р. доповідь на тему «Новітня література про Галицьку Русь»²².

Задовго до початку війни одеське відділення петербурзького «Галицько-руського просветительського общества» намагалось залучити авторитетного І. Линниченка до своєї діяльності²³. Однак І. Линниченко не тільки не відгукнувся на пропозицію товариства, але й вступив протягом 1914–1915 рр. у гостру полеміку на сторінках одеських та столичних газет з головою товариства професором НУ П. Казанським. На підставі знайомства з брошурами П. Казанського І. Линниченко звинуватив свого колегу у невігластві щодо географії та історії Галичини²⁴. Іншим об'єктом саркастичних зауважень І. Линниченка стали праці одного з ідеологів «галицької» політики Російської імперії Д. Вергуна. У листі до свого кримського колеги А. Маркевича у квітні 1914 р. І. Линниченко випустив критичні стріли на адресу одного з ідеологів російської політики у Галичині графа В. Бобринського: «Я доволі довго прожив у Галицькій Русі, знаю місцеві умови. Діяльність Б. – медвежа послуга галицьким русским. Усі ці Галицько-руські товариства – товариства політичні, вони загострюють ставлення Австрійського уряду до Галицьких малорусів, а вони починають налагоджуватись. Купка старорусів у Галичині дуже незначна. Молода партія – антируси – і цим вони домоглися певних поступок. Загалом уся політична діяльність Б. – наївна»²⁵. Таким чином, І. Линниченко не сприймав непрофесіоналізму та ура-патріотичного запалу

діячів «Галицко-руського просвітительського общества», однак діяв з ними в спільному російсько-імперському ідеологічному полі.

Теж позитивно, але з українських національних позицій, вдаючися в історичні екскурси, висловилися про приєднання Галичини як етап на шляху до соборності українських земель лідери одеського українського національного руху І. Луценко та С. Шелухин.

Вже у 1915 р. І. Линниченко став жертвою національного «психозу» в умовах війни. В одній зі своїх статей він згадав про свого колегу з НУ, професора-психолога Н. Ланге серед осіб німецького походження²⁶. Контекст цієї згадки був безневинним: І. Линниченко наполягав на відсутності протиріч на національному ґрунті між професорами НУ. Проте, цей «інтернаціоналізм» викликав протилежну реакцію з боку Н. Ланге. Він наголосив, що зауваження І. Линниченка «в настоящее время, в переживаемую нами войну способна вызвать ненависть и отвращение к моей личности как профессора и гражданина у тех, кто меня не знает». Він рішуче заперечив свою приналежність до німців та іногородців загалом, вважаючи себе «русским»: «сам я, как и вся моя семья, рождены и крещены в православной церкви, учился я в петроградской гимназии и университете и вся моя жизнь прошла в трудах просвещения родного мне русского народа»²⁷. В одному з наступних номерів газети І. Линниченко вибачився перед М. Ланге та уточнив, що мав на увазі лише німецьке походження колеги і загалом розуміє національність як патріотизм до певної країни, отже, вважає «русским» кожного, хто бажає добра Росії та щось робить для цього²⁸. Однак через декілька років у щоденнику він занотував: «Ланге забыл упомянуть об отце – яром немце (отец его служил секретарем в канцелярии Ак. Наук и всем рекомендовал выписывать Peterburg Zeitung) протестант»²⁹.

На тлі відчутних втрат та поразок Російської імперії у війні, наростання соціально-економічної кризи, настрої істориків помітно еволюціонували в бік не лише розчарування, але й більш аналітичного ставлення до війни як явища загалом, і політики в ній Російської імперії зокрема. Про важкий початок навчального

1915–1916 р. як відбиття втоми від довгого напруження згадував В. Лазурський: «Мировая война тянулась второй год, и не было видно ей конца. На душе лежал камень, и не было надежды, что его кто-нибудь снимет. Жизнь дорожала. Все труднее было доставать продукты»³⁰. У листах 1915 р. до А. Маркевича Л. Коллі скаржився на бідність, доровизну, відсутність можливості приїхати з Феодосії до Симферополя³¹. В гуманістичних тонах сприймала війну К. Флоровська: «но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле»³².

Вже у листопаді 1914 р. налаштований піднесено І. Линниченко отримав більш стриману відповідь від О. Шахматова: «хотелось бы победы, но так ясно сознаешь, что без изменения внутренней политики полной победы не одержишь»³³. Під впливом відомостей про урядування графа В. Бобринського в Галичині І. Линниченко писав А. Маркевичу: «у него одна дудка, уже надоевшее – «бей жидов». Играл на этой дудке и приплясывал прежде перед черносотенным знаменем... Многие надеются сделать карьеру на этом лозунге»³⁴.

У кількох працях І. Линниченко зауважив, що причини війни полягають аж ніяк не у боротьбі слов'янства з германізмом, а у більш прагматичній, матеріальній площині: «в основе нынешнего беспримерного в истории столкновения народов, лежит не честолюбие какого-нибудь Вильгельма, не жажда реванша во Франции; это и не борьба славянства с германизмом. Ни Франции, ни Англии не пришло бы в голову защищать славянскую идею против германизма. Борьба идет между английским купцом и немецким торгашем, британским товаром и германским, это борьба рынков, а не идей, островитянская система на место предложенной Наполеоном системы континентальной»³⁵. На його думку, жодне слов'янське плем'я не поступиться своїми інтересами заради іншого³⁶.

Не помічений раніше у великій релігійності, І. Линниченко сприймав Велику війну очима християнина: «Вопреки Ветхому завету людям «Не убий», вопреки Великой Нагорной проповеди, что призывала человечество к милости и мягкости, вопреки заповеди Христа любить ближнего как самого себя,

человечество христианское, которое присягало Христу и Евангелию, не нашло другого способа решить международные противоречия, как огнем пушек и ружей и ударами сабли»³⁷.

Моральну кризу підсилювало хвилювання істориків за свої бібліотеки та колекції старожитностей (В. Круман, І. Линниченко, О. Берт'є-Делагард). Зокрема, цим питанням було присвячено листування між І. Линниченко та О. Берт'є-Делагардом. Однак вони торкалися і більш глобальних питань. У жовтні 1915 р. кримчанин О. Берт'є-Делагард писав одеситові: «В общем тяжело жить на свете, особенно теперь, когда глупостью нашей, подстрекаемой немцами, поднята нами сорок лет назад каламуть балканская, ныне поднимается против нас девятым валом. Надежда только на милость Божию, но наше сумасшествие можно понять и в смысле указания гибели»³⁸. Наприкінці січня 1917 р. О. Берт'є-Делагард писав: «Сила вещей все более и более гнетет. Только в книжках, своего рода наркотическое, находишь некоторое забытье; того ради выписал и часть получил, свою библиотеку от Маркевича»³⁹. Цей моральний стан аналогічно відбився у звіті ТВАК за 1917 р., де зростання кількості засідань пояснювалося «общим желанием членов комиссии почаще собираться, чтобы в живом обмене мыслей, связанных с чтением докладов, посвященных далекому прошлому Тавриды и России вообще, находить хотя некоторое успокоение, давать уставшим и больным нервам необходимый отдых и, переносясь в прошлое, хотя на время забывать настоящее». Статті істориків у пресі з ура-патріотичними закликами про подолання «німецького засилля» у 1916–1918 рр. становили радше виключення, аніж правило⁴⁰.

Низка істориків прагнула оприлюднити свої більш комплексні оцінки війни. В ролі головного експерта і фактично історика епохальної події закономірно виступив військовий історик, викладач військової історії у спеціальних військових закладах Одеси, член ОТІС та ІФТ, автор багатьох популярних брошур на історико-військову тематику полковник П. Андріанов. Вже у січні 1915 р. під час засідання ОТІС присутні заслухали його повідомлення про шість місяців «Великої війни народів». Під час доповіді він використовував географічні

мапи⁴¹. Надалі статті полковника часто друкувала одеська преса⁴². Найбільшою комплексністю відрізнялась його фінальна стаття серпня 1918 р., в якій автор аналізував всі роки війни⁴³. Її причини П. Андріанов закономірно шукав у конкуренції держав-учасників. Загальний дух статті був просякнутий відчутним пацифізмом. Автор закликав до мирного вирішення протистояння дипломатичним шляхом.

Головну конкуренцію у «змаганні» експертів П. Андріанову склав М. Слабченко, який після повернення з фронту до Одеси у 1918 р., регулярно публікував огляди поточних військових подій на шпальтах одеських українських газет «Вільне життя»⁴⁴ та «Молодая Украина»⁴⁵. Унікальним для одеської преси був художній автобіографічний твір М. Слабченка «В окопах», написаний у стилі Е-М. Ремарка⁴⁶. Як і видатний письменник, М. Слабченко описував події війни без жодного захвату, звертаючи увагу на людські страждання рядових. У протилежному тоні написана узагальнююча аналітична стаття М. Слабченка під одним з його численних псевдо про чотири роки війни. На відміну від статті П. Андріанова, стаття М. Слабченка є яскравим прикладом тенденційності. Український історик зобразив єдиним винуватцем війни країни Антанти, і лише в ролі оборонця Німецьку імперію, а Україну – одвічним форпостом Європи у боротьбі проти Росії⁴⁷.

Лаконічніше, а, проте, досить своєрідно відгукнулися на перебіг війни інші історики. С. Аваліані зосередився на економічній кризі, викликаній війною, і наголосив на тому, що лише розвиток кооперації є шляхом до покращення ситуації⁴⁸. На думку А. Маркевича, «одну из отличительных черт нашей эпохи, сильно сказывающуюся во всей Западной Европе, представляет небывалый подъем национализма, духа народности. Национализм был развит сильно в Европе и во всем культурном мире и до последней войны, но эта война отразилась на подъеме его с особенной силой. Взрыв патриотизма, а вместе и народной гордости проявился и у нас в начале войны, которая справедливо была названа нами Второй Отечественной войной. Но революция заглушила, смяла это чувство»⁴⁹. Таким чином, кримський історик волів не помічати, що патріотичне підне-

сення початку війни стало досить швидко згасати ще задовго до 1917 року. Численні згадки про війну в одеській пресі 1918 р. містили статті автора, що заховався під виразним псевдо «Историк». Найоригінальнішим з його узагальнень здається таке: «Великая война, принесшая человечеству неисчислимые бедствия, выдвинула в то же время с мощной энергией и одно плодотворное начало. Она напомнила о праве каждого индивида на достойное существование, о долге общества перед своими сочленами»⁵⁰. Зауважимо, що нам не вдалося виявити думок, що пов'язували б, як це загальноприйнято у сучасній історіографії, генезу більшовизму з впливом війни.

Війна безпосередньо вплинула на темпи та особливості наукової діяльності південноукраїнських істориків. Відбиттям зазначеного вище явища інтенсифікації національних рухів були україноцентричні статті на історичну тематику в одеському українському журналі «Основа» та одеській ліберальній пресі⁵¹, доповіді та виставки одеських поляків про власну історію та єврейських істориків Л. Когана, М. Усишкіна, Й. Клаузнера⁵². В будь-якій ситуації історик залишався істориком. Так, Л. Коллі намагався здобути у мешканців Феодосії як історичну пам'ятку набої, якими було обстріляно місто 16 жовтня 1914 р.⁵³.

Поява низки наукових публікацій була інспірована бажанням південноукраїнських істориків з'ясувати історичне підґрунтя війни⁵⁴. Більш того, на сторінках «Известий ТВАК» В. Гейман опублікував першу статтю, присвячену нещодавнім подіям на Південно-Західному фронті, тим самим започаткувавши не лише історіографію Першої світової війни, але й такий напрям як «сучасна історія»⁵⁵.

Автори інших статей, ніяк не пов'язаних з Великою війною теж намагалися підкреслити зв'язок з найактуальнішою подією. Так, В. Гейман у статті присвяченій 40-річчю з дня початку російсько-турецької війни зауважив, що, хоча прийнято відзначати 25 та 50 років певної події, але враховуючи настрої громадського життя, коли всі цінності культури безжально знищуються, і коли ніхто не може бути впевненим у навіть завтрашньому дні, опублікування будь-яких історичних матеріалів має відбуватися за найменшої нагоди⁵⁶.

Для деяких істориків війна мала катастрофічні наслідки для кар'єри, що було зумовлено не лише моральним потрясінням, але й різким подорожчанням видавничої справи, важко поступністю поза-південноукраїнських архівів. Звичайно, на це вплинули й інші, не пов'язані з війною, обставини. У вересні 1914 р. у листі до академіка О. Шахматова І. Линниченко писав: «страшные события, происходящие теперь, совершенно обессилели меня. О чем можно теперь думать, кроме войны?»⁵⁷. Місяць потому він аналогічно висловився у листі до іншого російського академіка Ф. Корша: «Нервы расстроены, о науке не может быть и речи»⁵⁸. Дійсно, до кінця життя І. Линниченко вже не повертався до фундаментальної наукової діяльності, зосередившись на написанні мемуарів та бібліографічних заміток. Відірваність К. Флоровської від потрібних джерел майже унеможливила продовження її роботи над попередньою темою дисертації, присвяченої італійським релігійним орденам середньовічної Італії. Тому вона схилялася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже «тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависит от возможности или невозможности поездки за границу». Але вона емігрувала з Одеси так і не захистивши дисертацію, а в еміграції до наукових студій не поверталась. Загальмувалась, хоча й різною мірою, наукова активність Є. Тріфільєва, О. Шпакова, Є. Загоровського, П. Клепацького, П. Біцилли, В. Крусмана та ін.

Зірвалась низка колективних проєктів південноукраїнських істориків: історія НУ, заснування музею та архіву міста Одеси, проведення місцевого з'їзду у Криму⁵⁹. Зрештою, не відбувся XVI загальноросійський археологічний з'їзд у Пскові, на яких традиційно були представлені у значній кількості делегати від Одеси та Криму.

Під впливом несприятливих для фундаментальних досліджень обставин зміцнився красезнавчий напрямок в історичних студіях південноукраїнських істориків. Так, студентський історичний гурток під керівництвом професора кафедри руської історії НУ та ОВЖК Є. Тріфільєва ставив за мету передусім

досліджувати історію Новоросії⁶⁰. У 1916 р. з'явився перший в південноукраїнській історіографії підручник Д. Атлас з історичного краєзнавства Одеси⁶¹. Хоча й в значно меншому обсязі, аніж до війни, археологічні розкопки продовжували ТВАК та ОТИС⁶².

Втім, деяким історикам все ж таки вдалося саме у роки війни здійснити стрибок у науковій кар'єрі. Напередодні війни професор кафедри історії християнської церкви А. Доброклонський написав велику працю про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконопоклонників, Феодора Студийського⁶³. У 1916 р. у Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. Петроградська Академія наук надала А. Доброклонському премію М. Ахматова, Святіший Синод – повну премію у розмірі 1 тис. рублів на 17 конкурсів митрополита Макарія, а Петроградська духовна академія обрала його своїм почесним членом.

У 1915 р. у Петроградському університеті одеситові С. Аваляні після довготривалих спроб визнання у НУ вдалося захистити в якості магістерської дисертації свою тритомну працю про селянську реформу в Закавказзі. Російська Академія наук надала вченому Уварівську премію, Московський університет – схвальний відгук та премією імені Ю. Самаріна. Вершиною успіху було обрання одеського вченого приват-доцентом кафедри російської історії Петроградського університету. У 1916 р. Уварівську премію за свою працю «Состав Законодательной комиссии 1767–1774 гг.», що у тому ж році була захищена у Московському університеті як магістерська дисертація, отримав учень І. Линниченка, екстраординарний професор кафедри руської історії НУ А. Флоровський.

Попри відчутне ускладнення системи наукових комунікацій, південноукраїнські історики підтримували зв'язки з колегами з інших регіонів, брали участь у заходах загальноімперського значення. У 1916 р. І. Линниченко піднесено зустрів ініціативу видання «Русского исторического журнала», надіславши в редакцію 500 рублів⁶⁴. У грудні 1917 р. він вже обіцяв В. Бенешевичу пожертвувати тисячу рублів на видання цього нового часопису АН⁶⁵.

У наукових відрядженнях у Москві та Петрограді побували В. Лазурський, П. Біцилли, Є. Трифільєв, О. Шпаков, які працювали у бібліотеках, а О. Шпаков взяв участь у святкуванні 50-річчя з дня заснування Московського Археологічного товариства. Найпомітнішим проявом участі південноукраїнських істориків у загальноімперському житті було відрядження О. Шпакова, І. Линниченка та Є. Трифільєва у травні 1915 р. на з'їзд професорів кафедр «русской» історії та права, який відбувся у Московському університеті⁶⁶. 24 травня учасники з'їзду були прийняті у Царському селі імператором. Він заслухав та ухвалив патріотичну адресу від професорів, зокрема, з проханням благословити їх на проведення нових з'їздів⁶⁷. Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії «русского» права. Учасники з'їзду одностайно вирішили проводити ці з'їзди кожні 5 років в університетських містах. У грудні 1919 р. з'їзд мав відбутися у Москві. За пропозицією професора кафедри історії «русского» права Московського університету О. Філіппова, було ухвалено рішення про видання «Словаря к важнейшим памятникам древнерусского права», зокрема, за участі О. Шпакова. В свою чергу одеські історики спромоглися провести у червні 1916 р. в Одесі методологічні курси для викладачів російської мови та історії.

У попередньому викладі в центрі уваги перебував персональний вимір існування істориків в умовах війни. Однак не менш важливі процеси відбувалися на інституційному рівні: навчальних закладах та наукових товариствах історичного профілю. У цій сфері також можна спостерігати не так повний регрес чи стагнацію, як кризи з поєднанням елементів прогресу та регресу.

Найбезпосереднійший, до того ж позитивний, вплив війна мала на кількість студентів в НУ та ОВЖК. Внаслідок евакуації київського університету Св. Володимира та Київських жіночих курсів у цих одеських ВНЗ суттєво збільшилась кількість студентів та курсисток, зокрема, істориків⁶⁸. На роки війни припала генеза та початок функціонування нових ВНЗ з історичними предметами викладання: Таврійського університету та Одеського міжнародного інституту⁶⁹. Внаслідок загального піднесення

громадянської активності в умовах перманентної політичної кризи часів війни наприкінці 1917 р. в Одесі і незабаром у Криму почали роботу Народні університети, де провідні історики отримали можливість поширювати історичні знання серед широкого кола публіки. Для характеристики тогочасних настроїв показово, що один з сучасників радив Одеському народному університету пов'язати свої курси з війною⁷⁰. Певне відлуння цієї пропозиції можна побачити у тому, що більшість лекцій з всесвітньо-історичного циклу були присвячені історії країн Антанти.

До змін у навчальному процесі історичного циклу у південноукраїнських ВНЗ, що були лише опосередковано інспіровані війною, варто відзначити запровадження інтегрованого курсу історії релігій О. Клітіна в НУ, ОВЖК та Міжнародному інституті⁷¹, збільшення з 4 годин на тиждень до 7 годин відведених на читання загального курсу з російської історії на ОВЖК, з виділенням при цьому однієї години на курс російської історіографії (травень 1915)⁷², запровадження кафедри та курсу з історії західноруського права в НУ, курсу з історії України та сходознавства в НУ та ОВЖК, «омолодження» складу викладачів-істориків за рахунок запрошення Є. Загоровського, А. Флоровського, К. Флоровської, О. Коцейовського, Й. Клаузенера.

З безпосереднім впливом війни було пов'язано запровадження курсу з історії Пруссії на ОВЖК, під час вивчення якого досліджувались питання: «Бранденбурзька марка та її рання історія; Гроссмейстерство Тевтонського ордену; Завоювання Пруссії Тевтонським орденом; Хрестові походи на Литву», переорієнтація навчальних курсів з історії та культури на вивчення «союзницьких» Російській імперії країн Румунії, Великої Британії, Франції та США. На початку липня 1917 року в одеській газеті з'явилось оголошення від громадсько-просвітницької секції союзу тих, хто скінчив ОВЖК з проханням надсилати матеріали з метою організації музею всесвітньої війни та революції 1917 року⁷³. Таким чином, бачимо початок процесу злиття у суспільній свідомості Великої війни та революції як двох переламних, взаємопов'язаних, явищ.

За згадкою М. Слабченка, І. Линниченко розпочав читання курсу з історії Галичини на історико-філологічному факультеті

НУ⁷⁴. Як відлуння війни виглядає запропонований професором С. Троїцьким у березні 1919 року курс студентам історико-філологічного факультету НУ «Православний слов'янський Схід перед початком останньої війни»⁷⁵.

До негативних явищ, що були викликані війною, слід віднести скорочення державного фінансування на видання записок НУ, поповнення бібліотек, історико-філологічного кабінету НУ та всесвітньої історії на ОВЖК.

З долею ВНЗ тісно пов'язана історія наукових товариств історичного профілю – одеських ІФТ та ОБТ при НУ. Хоча ОТІС формально не було пов'язано з НУ, насправді цей зв'язок був найтісніший, адже левова частка його керівників та провідних членів були членами професорсько-викладацької корпорації НУ та його «жіночої філії» ОВЖК, а засідання часто відбувалися в університетських аудиторіях. Зрештою, цей зв'язок було формалізовано у 1919 р., коли ОТІС було включено до структури навчально-допоміжних установ НУ.

Ще до початку війни найстаріші товариства ОТІС та НУ переживали моральну та матеріальну кризу. І. Линниченко у листі до П. Уварової у 1908 році так визначив свої претензії до цих установ: «ООИД совершенно заглухло, работающих членов – нет. ИФО – теперь партийное политическое общество и занимается только педагогическим вопросом при участии медика попечителя»⁷⁶. Хоча подібні оцінки були занадто радикальними, вони все ж відображали не лише чвари у середовищі одеських істориків, але й реальне зниження потенціалу товариств.

Початок війни найболочіше вдарив по фінансовій складовій функціонування ОТІС та ІФТ. Вже під час першого після початку війни засідання члени ОТІС дізналися про рішення Департаменту міністерства народної освіти про скасування до більш сприятливих часів положення закону від червня 1914 р. про виділення ОТІС додаткової субсидії у 5 тисяч рублів щороку⁷⁷.

На початкову фазу війни припав важливий етап інституційного реформування ІФТ, пов'язаний з затвердженням другого статуту товариства. Однак розширення завдань товариства впиралося у складні фінансові умови та загальну кризу у країні.

ІФТ було змушено ділити своє приміщення в НУ з евакуйованим в Одесу Константинопольським Археологічним інститутом.

Фінансові негаразди найбільше вдарили по видавничій справі цих товариств. У роки війни ОТІС спромоглося видати лише один том своїх «Записок» та підготувати до друку інший, що був виданий вже після війни і виявився останнім. Інші досягнення товариства за жовтень 1914 – жовтень 1915 рр. виглядають таким чином: 8 засідань, 13 доповідей, обрано три нових члени та члени-кореспонденти, придбано лише декілька десятків предметів для музею і жодної книги для бібліотеки. У квітні 1915 р. у почесні члени було обрано верховного головнокомандуючого великого князя Миколая Миколайовича. Війна безпосередньо вплинула на динаміку чисельності членів: за постановою Ради міністрів п'ять іноземних членів ОТІС, австрійські та німецькі піддані, були виключені зі складу одеського товариства. У 1916–1918 рр. ОТІС провело лише кілька засідань і не видало жодного звіту, протоколу чи збірки. Початок війни зірвав перспективні наукові плани ОТІС: продовження розкопок С. Пападімітріу з метою розшуків місця розташування давньої Одеси, та розкопок кургану на Слобідці-Романівці М. Шкадишека. Доповіді воєнних часів звелися лише до рівня мало ґрунтовних повідомлень. Деякі з них були викликані подіями війни як М. Попруженка про Реймське Євангеліє. Доповідач зазначив, що за чутками воно загинуло під час бомбардування Реймсу німцями (це виявилось неправдою). Дихання війни відчувалося і в інших аспектах існування товариства. Музей ОТІС отримав у дар від дійсного члена Е. Шуманського уламок турецького набою, що вночі на 16 жовтня 1914 р. потрапив у цукровий завод на Пересипу в Одесі.

Керівництво ІФТ у звіті за 1915 р. дуже виразно змальовувало стан товариства: «Уменьшение числа докладов, вызванное обстоятельствами военного времени, требующими от членов Общества, как и от всех вообще граждан, усиленной работы в других областях, имело, несомненно, еще одну причину, также вызванную временем: в виду непомерно возросших цен на бумагу и вздорожания печатания, Правление Общества

должно в значительной мере ограничить свою издательскую деятельность, ибо и теперь уже сделанные типографиям заказы превышают наличность кассы Общества, а в близком будущем придется или совершенно прекратить печатание трудов членов или привлекать к участию в расходах на печатание и самих авторов статей. А при таких условиях немудрено, что число желающих читать доклады в Обществе без надежды напечатать их все уменьшается»⁷⁸. Як наслідок, ІФТ видало лише один, останній, двадцять п'ятий, том «Летописи», в якому містилися лише праці видатного славіста В. Григоровича та відомості про нього. У джерелах згадано про те, що у тому ж році ІФТ підготувало до друку наступний 27 том, який так і не побачив світ, а рукопис досі не виявлений. Керівництво ІФТ зосереджувалося в руках професорів філологів НУ та педагогів середньої школи. У воєнні роки функціонувало лише Педагогічне відділення товариства, під час засідань якого пролунало обмаль доповідей на історичну тематику і ті виключно про методику викладання історії. Як і університет, ІФТ взяло курс на адаптування тематики своєї роботи до вивчення мов та культури країн Антанти⁷⁹. Колись найбільш плідне Візантійсько-слов'янське відділення ІФТ так і не відновило свою роботу після 1914 р.

Найвиразніше патріотично-піднесений настрій і його менш привабливий бік – наростання ксенофобії та шовінізму – на початку війни, окрім вже згаданих заяв, відобразили промови відомого одеського юриста, поета, громадського діяча та історика С. Шелухина та професора НУ, історика-славіста М. Попруженка. У листопаді 1914 р. на засіданнях «Київського Общества при Императорском Университете Св. Владимира» та ІФТ С. Шелухин прочитав доповідь про історію та сучасний стан німецької колонізації на півдні Російської імперії, звинувативши німців в експлуатації не-німецького населення та захопленні земель⁸⁰. Доповідь викликала величезний резонанс та обурення німецької общини, що подала на доповідача судовий позов. Реакція більшості не-німців була зворотною.

У доповіді на засіданні ОТІС у грудні 1914 р., присвячену постаті щойно померлого славіста В. Ламанського, М. Попру-

женко з притиском наголосив на тому, що ще багато років назад В. Ламанський висловив тезу про одвічну ворожість німців до слов'ян, яка блискучо підтвердилась з початком війни, і пожалкував, що Росія не прониклася ідеями покійного вченого раніше. Лише тепер, на думку М. Попруженка, Росія прозріла і поставлена на чолі слов'янського світу⁸¹.

На тлі цих проблем ОТІС та ІФТ значно більш плідним виглядає функціонування «молодого» ОБТ, що було засновано лише у 1911 р. На початку війни засновник та беззмінний голова ОБТ І. Линниченко гордовито писав О. Шахматову: «несмотря на военную грозу, деятельность нашего Библиографического общества продолжается»⁸². На початок 1916 р. кількість членів ОБТ перевищила 500 осіб. При чому значна їх частина була обрана саме у 1914–1915 рр. Зокрема, у 1915 р. членом ОБТ було обрано видатного українського громадсько-церковного діяча І. Огієнка. На 1 січня 1918 р. номінально членів ОБТ було 425. Однак засідання відвідували у 1914–1915 рр. у середньому від 35 до 115 членів, у 1917–1918 рр. – до 50. Виконуючи розпорядження Ради міністрів та адміністрації НУ, під час зібрання 24 лютого 1915 р. І. Линниченко попросив повідомити чи немає серед членів товариства осіб з австрійським, німецьким та турецьким підданством, окрім осіб слов'янського, французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнського віросповідання⁸³.

У 1914–1916 рр. передусім власним коштом І. Линниченка товариство видало 3, 4, 5 томи своїх «Известий» (500 примірників кожний) у 18 випусках, 11 брошурах⁸⁴. Значна частина доповідей була присвячена аналізу та оглядам нових книг на історичну тематику, археографічним публікаціям. Наприкінці 1914–1915 рр. члени ОБТ проводили у середньому зібрання щомісяця. Однак надалі тенденція була невтішною. У 1917 р. відбулось лише 6 засідань. Окрім І. Линниченка головною силою ОБТ були його учні С. Аваліані, Д. Атлас, П. Клепацький, А. Флоровський, колеги В. Лазурський та О. де Рибас. Дедалі більше ОБТ зосереджувалося на красназавстві та південноукраїнській регіоналістиці, зокрема, намагалося видати словник діячів Новоросійського краю. Продовжувалося попов-

нення бібліотеки ОБТ. ОБТ так і не вдалося добитися відчутних державних субсидій. Незважаючи на статус однієї зі складових інфраструктури НУ, ОБТ діяло значною мірою автономно, як громадська організація.

Ніяк не виявило своєї діяльності Одеське відділення Імператорського військово-історичного товариства, що пояснюється задіяністю більшості його членів на фронтах війни. Але, як вже зазначалося вище, його керівник П. Андріанов проявив себе в якості експерта з мілітарної історії та сучасності.

На тлі проблем довоєнних товариств виглядає досить несподіваним факт виникнення та діяльності у 1916–1917 рр. в Одесі ще одного товариства з історичним компонентом у діяльності: Одеське відділення Імператорського товариства сходознавства⁸⁵. Ініціаторами створення товариства були професор НУ, правознавець, голова Одеського відділення Галицько-Руського благодійного товариства П. Казанський (1866–1947) та журналіст, бібліотекар НУ, громадський діяч, член ОБТ І. Дусинський (1879–1919). У ці роки обидва були серед найпалкіших пропагандистів російського імперіалізму. Тому члени товариства трактували поняття сходознавство у дусі Східного питання у політиці Російської імперії, включно з історією та сучасністю Балкан, Румунії. Разом з тим на засіданнях товариства прозвучали і суто історико-сходознавчі доповіді: О. Коцейовського «Положение женщины в Древнем Египте», «Религиозная сторона власти фараонов и тексты пирамид»; Б. Варнеке «О новейших успехах русской археологии на Ближнем Востоке», М. Усишкіна «Євреї у Палестині», М. Шифрина «Колоністи у Месопотамії»⁸⁶. Товариство планувало відкрити гімназію, курси та музей сходознавства.

На відміну від розмаїття одеських товариств у Криму існувало лише одне товариство історичного спрямування, майже ровесник ІФТ–ТВАК. Доробок комісії за воєнні роки перевищує всі одеські товариства разом взяті: проведено 44 засідань, на яких прочитано 105 доповідей, видано 5 томів «Известий», 1646 книг надійшло у бібліотеку (серед них – «Вторая Отечественная война по рассказам ее героев. В. 1–14») та 251 предметів – у музей, обрано 112 нових членів.

Початок війни співпав з важливою подією – взяття ТВАК та інших архівних вчених губернських архівних комісії під імператорську опіку. Однак це не вберегло товариство від матеріальних проблем: відсутності приміщення для архіву, різке подорожчання видань, проблеми з опаленням та освітленням музею⁸⁷. Приміщення музею ТВАК у 1915 р. було пристосовано для запасних та новобранців, а у дворі відбувалися заняття солдатів. Позаяк ТВАК, як і інші архівні комісії, з'явилась завдяки ініціативам АН, її зв'язки з АН були дуже тісними. Звітуючи за 1917 р., кримчани скаржилися на те, що «лишилися в это ужасное время поддержки, которую они всегда находили в РАН, за которую всегда будут благодарны»⁸⁸.

Незважаючи на це, ТВАК з ненабагато меншою активністю, аніж у попередні роки збирала архівні джерела та музейні артефакти, спромоглася видати низку перекладів, каталогів тощо. У 1916 р. завершилось успіхом анкетування з метою з'ясування стану архівів Таврійської губернії, було заплановано видання записок іноземців про Крим.

Безпосередньо з війною були пов'язані такі дії комісії як висловлення протесту проти руйнування німецької армією історичних пам'яток на Західному фронті, отримання від начальника Феодосійського торговельного порту негативу повідомлення турецького крейсера «Меджидіє» від 1 жовтня 1914 р. з попередженням про бомбардування Феодосії. Навіть у виступах та публікаціях, безпосередньо не пов'язаних з аналізом поточних подій яскраво відбився піднесений настрій російсько-імперських патріотів у зв'язку з приєднанням західноукраїнських земель. Так, під час засідання ТВАК 5 листопада 1914 р. його голова А. Маркевич привітав зібрання з 800-річчя з дня смерті літописця Нестора, який «надихав єдність Руської землі, яка здійснюється зараз з об'єднанням Червоної Русі». Водночас, у патріотичному запалі промовець, очевидно перебільшуючи, висловив надію на реалізацію незабаром іншої мрії Нестора – тяжіння Росії до Чорного моря та Царгорода⁸⁹. У публікації з нагоди іншої ювілейної дати, 900-річчя з дня смерті князя Володимира, член ТВАК П. Маслов нагадав, що саме цей князь колись приєднав Червенські гради і тепер Галичина також тягне руки з надією до решти Росії⁹⁰.

Отже, Перша світова війна вплинула на південноукраїнський історіографічний процес на двох, тісно пов'язаних між собою, рівнях: персональному та інституційному. Деякі з істориків були безпосередньо залучені в орбіту війни в якості вояків. Значно більша – як пересічні мешканці, що відчували на собі соціально-економічну кризу, яка для інтелектуалів поглиблювалася глибокими переживаннями за долю країни, осмисленням історичної ваги моменту. Загалом війна загальмувала темпи наукової праці істориків. Війна поглибила кризу більшості установ та товариств Південної України, звузила коло їх наукових зв'язків та планів. Лише згуртованість кримських істориків у ТВАК, на відміну від одеситів, дозволила їм з меншими «втратами» пережити війну. Період Першої світової війни, особливо кінець 1914 – до 1917 р., слід виокремлювати як специфічний етап розвитку історичної науки на півдні України та Україні загалом, що значною мірою зумовив подальші тенденції розвитку історичної освіти, думки та науки.

¹ Hausmann G. *Universitat und stadtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches.* – Stuttgart: Steiner, 1998. – 699 s.; Наріжний С. *Одеське товариство історії й старовини.* – Прага, 1941. – 22 с.; Непомнящий А.А. *Историко-краеведческая деятельность А.Л. Бертье-Делагарда (по новым архивным документам)* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 1999. – Т. 3. – С. 180–191; Попова Т.Н. *Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета.* – Одесса, 2007. – 533 с.; Хмарський В.М. *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей.* – Одеса, 2002. – 400 с.; Заруба В. *Історик держави і права України академік Михайло Слабченко.* – Дніпропетровськ, 2004. – С. 66–74.

² Слабченко М. *Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр.* // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179–183.

³ Маркевич А.И. *На заре XX века* // Южнорусский альманах. – Одесса, 1902. – С. 7.

⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 538. – Спр. 19. – Арк. 1.

⁵ Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – Арк. 223.

⁶ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 60; Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–2.

⁷ Поручик Слабченко. Рец. на: Мемуары кн. Л. Сапеги. – Птр, 1916 // Исторический Вестник. – 1916. – № 8. – С. 512–515.

⁸ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 408. – 19 арк.; Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) /упор. Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 46–55.

⁹ Верба І. В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин, 2008. – С. 62.

¹⁰ Фалеев П. Из идеологии крымско-татарской интеллигенции // ИТУАК. – 1918. – Т. 54. – С. 279.

¹¹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 90.

¹² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 год. – Одесса, 1915. – С. 28.

¹³ Юшко В. Венок героям: Сборник стихотворений. – Одесса: Тип. о-ва «Русская речь», 1914. – XIV, 223 с.; Юшко В. Венок героям: Сборник стихотворений. Изд. 2-е, значит. доп. Одесса: Тип. о-ва «Русская речь», 1915. – 289 с.

¹⁴ Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 76.

¹⁵ Одесский листок (ОЛ). – 1914. – 1 августа.

¹⁶ ОЛ. – 1914. – 9 августа.

¹⁷ ОЛ. – 1914. – 18 августа.

¹⁸ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1918. – № 55. – С. 212.

¹⁹ Лекция профессора И. Линниченко // Одесские новости. – 1914. – 1 сентября.

²⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 10.

²¹ Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 18–19.

²² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2844. – Арк. 47.

²³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 17–18.

²⁴ Линниченко И. Господин Казанский и господа де Тэб. – Одесса, 1914; Господин Казанский и Дон Базилио // Одесские новости. – 1915. – 28 января; Наши знатоки Карпато-русского края // Русские ведомости. – 1915. – 15 апреля.

²⁵ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 38.

²⁶ Линниченко И. За кулисами университета-юбиляра (по поводу статьи А. Кауфмана) // ОН. – 1915. – 24 октября.

²⁷ Ланге Н.Н. Письмо в редакцию // Одесские новости (ОН). – 1915. – 25 октября.

²⁸ Линниченко И.А. Ответ профессору Н. Ланге // ОН. – 1915. – 3 ноября.

²⁹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4.

³⁰ Лазурский В. История моей жизни. – Одесса, 1936. – С. 228.

³¹ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

³² Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (СПБФ АРАН). – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 57–58.

³³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 36.

³⁴ ДААРК. – Ф. 538. – Спр. 87. – Арк. 38.

³⁵ Линниченко И.А. Психология борьбы. – Одесса, 1914. – С. 9, 11.

³⁶ Линниченко И.А. Патриарх русского славяноведения (Владимир Иванович Ламанский) // Голос Минувшего. – 1915. – № 2. – С. 251.

³⁷ ДАОО. – Ф. 153 – Оп. 1. – Спр. 537. – Арк. 44.

³⁸ ДАОО. – Ф.153. – Оп.1. – Спр. 255. – Арк. 33.

³⁹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Оп. 255. – Арк. 52.

⁴⁰ Лазурский В. Немецкие очки // Одесский листок. – 1917. – 14 мая.

⁴¹ ЗООИД. – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 108.

⁴² Андрианов П. Где решится судьба войны // Одесский листок. – 1917. – 22 апреля.

⁴³ Адрианов П. Четыре года // Одесский листок. – 1918. – 7 августа.

⁴⁴ «Бої біля Реймса», «Бої на західному фронті», «Бої у Франції», «Захоплення Армантьєра», «Кавказький фронт», «На Македонському фронті», «На фронті. Аррас-Ляфер», «Новий прорив», «Новий фронт», «Оборона Парижа», «Східний фронт», «Фландрські операції німців».

⁴⁵ Удар между Мондилье и Компьеном // Молодая Украина. – 1918. – 13 июня.

⁴⁶ М.С. В окопах // Вільне життя. – 1918. – 26 липня.

⁴⁷ Рутківський Т. Чотири роки війни // Вільне життя. – 1918. – 2 серпня.

⁴⁸ ОЛ. – 1916. – 1 января.

⁴⁹ Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 211.

⁵⁰ Историк. Квартирные законы // ОН. – 1918. – 27 октября.

⁵¹ М. Грушевский (к 50-ю со дня рождения) // Одесский листок. – 1916. – 4 сентября; Грушевський О. З життя Київського Українського гуртка в 1870–1874 рр. // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. 1.

⁵² ОЛ. – 1916. – 16 мая (промова І. Мьодушевського про польську конституцію 1791 року у Польському домі); Борев. Пыль веков. Выставка польской старины // ОЛ. – 1916. – 1 сентября.

⁵³ Маркевич А.И. Памяти Людвика Петровича Колли // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 211.

⁵⁴ Линниченко И. Два письма Фридриха II. – Одесса, 1914. – 24 с.; Щепкин Е. До ворот и у ворот Берлина // Голос минувшего. – 1915. – № 4. – С. 5–34.

⁵⁵ Гейман В.Д. К истории Второй Отечественной войны. Материалы, касающиеся сдачи крепости Перемышль // ИТУАК. – № 53. – 1916. – С. 197–204.

⁵⁶ Гейман В.Д. У 40-летию русско-турецкой войны 1877–78 г. (по архивным данным и воспоминаниям очевидцев) // ИТУАК. – Т. 54. – 1918. – С. 306.

⁵⁷ СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 121.

⁵⁸ Архів РАН. – Ф. 558. – Оп. 4. – Спр. 197. – Арк. 4–5.

⁵⁹ Непомнящий А. Арсений Маркевич. Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 69–73, 309.

⁶⁰ В студенческом историческом кружке // ОЛ. – 1916. – 3 декабря.

⁶¹ Атлас Д. Учебная книжка «Одесса». Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. – Одесса, 1915–1916. – VII с., 27 с.

⁶² Моисеева Л.А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. – Т. 55 – 1918. – С. 241.

⁶³ Доброклонский А.П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1–2. – Одесса, 1913–1914. – 972 с. + 569 с.

⁶⁴ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 15; СПБ ФАРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 26–27.

⁶⁵ СПБ ФАРАН – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15.

⁶⁶ Съезд профессоров-историков // Исторический вестник. – 1915. – май. – С. 702–703.

⁶⁷ Представление Государю профессоров русской истории и русского права // Исторический вестник. – 1915. – Июль. – С. 305–307.

⁶⁸ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 383–384.

⁶⁹ Международный высший институт // Одесский листок. – 1916. – 17 сентября.

⁷⁰ Черномор. Еще одна задача Народного университета в Одессе // Одесский листок. – 1916. – 16 мая.

⁷¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 102.

⁷² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3 (1 ч.). – Спр. 7539. – Арк. 16.

⁷³ Музей войны // Одесский листок. – 1917. – 6 июля.

⁷⁴ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179.

⁷⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 16 (1919). – Арк. 9.

⁷⁶ Відділ рукописів Державного історичного музею. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 320–321.

⁷⁷ ЗООИД. – 1915. – Т. XXXII. – III. Протоколи. – С. 77.

⁷⁸ Отчет... НУ за 1915 год. – С. 369.

⁷⁹ Научное сближение с Англией // ОЛ. – 1916. – 28 апреля.

⁸⁰ Шелухин С.П. Немецкая колонизация. – Одесса, 1914. – 83 с.

⁸¹ ЗООИД. – Т. XXXII. – 1915. – С. 95, 99–100.

⁸² СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 122.

⁸³ Известия Одесского Библиографического общества (ИОБО). – Т. III. – 1914. – В. 4–5. – С. 49.

⁸⁴ ИОБО. – 1914. – Т. III. – В. 1, 2, 3, 4–5, 6.; 1915. – Т. 4. – В. 1, 2, 3–4, 5–6; 1916. – Т. V. – В. 1–2, 3–6.

⁸⁵ Черномор. К открытию Одесского отделения Императорского общества востоковедения // ОЛ. – 1916. – 29 октября.

⁸⁶ В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1916. – 13 декабря; В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1917. – 27 января; В обществе Востоковедения // ОЛ. – 1917. – 27 февраля.

⁸⁷ ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 269.

⁸⁸ Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). – Симферополь, 2006. – С. 30.

⁸⁹ ИТУАК. – Т. 51. – 1914. – С. 234.

⁹⁰ Маслов П. Поход Св. князя Владимира на Корсунь (к 900-летию со дня кончины великого князя Владимира // ИТУАК – № 53. – 1916. – С. 7.